

Юрій СИТИЙ
(Чернігів)

Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер

Річка Остер має довжину 199 км і проходить через території Бахмацького, Ічнянського, Борзнянського, Ніжинського, Носівського і у Козелецькому районі Чернігівської обл., впадає у р. Десна. Басейн р. Остер становить 2 900 км² [1] і межує на сході з басейном р. Ромен, з півночі – з басейнами лівих допливів р. Десни, з півдня – з басейнами річок Трубеж, Недра, Супой, Перевод, Галка, Удай та Лисогор.

Басейн р. Остер неодноразово був об'єктом археологічних досліджень. У середині XVIII ст. О.Ф. Шафонський описав укріплення Івангорода, Ніжина, згадав городища містечок Мрин і Остер [2]. Перша археологічна розвідка була здійснена К.М. Бороздіним із метою обстеження витоків річки. За літописну Біловежу були прийняті залишки зруйнованого селітроварами кургану епохи бронзи. Наприкінці XIX – початку XX ст. Д.Я. Самоквасов і П.С. Уварова провели збір свідчень про археологічні

пам'ятки, окремі з них оглянули під час маршрутної подорожі. Пам'ятки в районі Ніжина обстежувалися викладачами Ніжинського ліцею, а згодом історико-філологічного інституту. За радянського часу проводилися розвідки на території окремих населених пунктів або ділянок течії річки [3] (І.І. Єдомаха, С.С. Березанська, Е.А. Симанович, О.В. Шекун, В.В. Мултанен [4], а також автор даного дослідження [5]). Після проголошення незалежності України розвідки проводилися співробітником Ніжинського краєзнавчого музею О.С. Морозовим [6] і співробітниками Чернігівської інспекції з охорони пам'яток історії та культури під час погодження та відведення земель у приватну власність.

Значна кількість пам'яток виявлена під час археологічних розвідок і лише кілька городищ розкопувалися. Археологічними розкопками досліджувалися Біловежа (1985 р., В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий), Городець Остерський (1987–1989 роки, А.Л. Казаков, П.М. Гребінь), Уненеж (1989 і 1990 р., Ю.М. Ситий), Нежатин (1990 р., Ю.М. Ситий, 2004–2010 роки, І.С. Кедун [7]). Матеріали з розкопок Ніжина зберігаються в Ніжинському краєзнавчому музеї імені Івана Спаського [8].

Вивчення археологічних пам'яток у контексті з особливостями природних характеристик окремих мікрорегіонів дозволяє виявити закономірності їхнього розташування та прогнозувати відкриття нових пам'яток на ділянках із відповідними природними умовами.

Пам'ятки волинцево-роменської культури в басейні р. Остер на сьогодні не виявлені. Відсутність пам'яток волинцевської культури, швидше за все, пояснюється тим фактом, що поселення не розкопувалися широкими площами (як правило, такі старожитності виявляються під час досліджень поселень слов'янської доби). Відсутність пам'яток роменської культури, можливо, зумовлена як недостатньою вивченістю регіону, так і особливостями рельєфу місцевості (роменські пам'ятки більше виявляються на високих мисах, придатних для оборони, для басейну ж р. Остер більш характерні низькі пологі береги).

У X ст., на думку О.В. Григор'єва, з поширенням давньоруських пам'яток у межах річчій Десни та Дніпра (до р. Снов) утворилася незаселена буферна зона, що простиралася на схід від р. Снов до пам'яток роменської культури, розташованих у Сосницькому степу [9]. Судячи з датування давньоруських пам'яток лівого берега р. Десни (т.зв. літописне Задесення) та басейну р. Остер, ця буферна незаселена зона поширювалася і на цю територію [10]. Роменські пам'ятки відкриті на лівому березі р. Сейм (у районі Батурина) [11] та лівому березі р. Ромен (в районі с. Красний Колядин). Найбільш ранні пам'ятки давньоруського часу на згаданій вище території лівого берега р. Десни датуються кінцем X ст. [12] – часом загибелі пам'яток роменської культури в середній течії р. Десни та пониззі Сейму [13].

Датування загибелі пам'яток роменської культури на Чернігівщині й час поширення давньоруських пам'яток із правого берега Десни на лівий дозволяє впевнено стверджувати, що послідовність історичних подій відбувалася наступним чином: після захоплення Давньоруською державою пониззя Десни до р. Снов, кордони на певний час стабілізувалися і лише в останній чверті X ст. продовжився наступ молоді держави на територію сусідніх сіверян. Із розширенням кордонів на схід незаселені території починають освоюватися – виникають перші поселення в найближчій окрузі Чернігова [14].

Повернемося до басейну р. Остер і розглянемо датування найбільш ранніх пам'яток цього регіону. Як зазначалося вище, заселення цієї території відбувалося з правого

берега Десни на лівий. На це вказує датування правобережних пам'яток – найбільш ранні матеріали Виповзівського комплексу датуються другою половиною IX ст., а у Шестовиці, Чернігові та Седневі є матеріали щонайменше кінця IX ст.

Якщо давньоруське заселення відбувалося із заходу на схід – проти течії р. Остер, то розпочнемо огляд пам'яток саме з її гирла. На краю тераси р. Десни при впадінні р. Остер існують залишки літописного Городця Остерського, заснованого Великим Київським князем Володимиром Мономахом у 1098 р. [15]. Але, як показали археологічні дослідження, що проводилися на території Старгородки в 1987–1989 роках А.Л. Казаковим і П. М. Гребнем поселення біля майбутнього городища виникає вже наприкінці X ст. [16].

Другий гарно обстежений археологічний комплекс пам'яток знаходиться в центрі Ніжина. І хоча під час археологічних досліджень на лівому березі р. Остер (в центрі сучасного міста) і не вдалося розкопати ділянки оборонних споруд літописного Нежати́на, згаданого в літописі під 1135 р. [17], матеріали кінця X ст. вказують на досить ранню появу поселення на території сучасного Ніжина. Наприкінці X ст. пам'ятка не мала укріплень і лише згодом з'явилися рови та насипні вали [18].

Побіжно на досить ранню появу поселень в басейні р. Остер вказує виявлення скарбу на околиці м. Ніжина під назвою Магерки. Цей всесвітньовідомий скарб давньоруських срібників у літературі отримав назву Ніжинського. Скарб містив близько 200 монет Володимира Святославовича (II–IV типів), Святополка і Петра (I–II типів) і датується першою третиною XI ст. [19]. Поява скарбу в басейні р. Остер не може бути випадковістю й потребує пояснень. Молода Давньоруська держава, що почала карбувати власну монету за найкращими зразками Візантійської імперії, не могла випадково загубити більшу половину всіх відомих на сьогодні монет. Відбулася неординарна подія, яка змусила закопати таку кількість новостворених монет у землю. Певну закономірність можна виявити, дослідивши розташування транс'європейських шляхів на території Русі. Такі дослідження проводяться О.П. Моцею, зокрема, спільно з археологами Татарстану (під керівництвом А.Х. Халікова) обстежувалася територія між столицями Київської Русі та Волзької Булгарії з метою виявлення пам'яток уздовж шляху Булгар–Київ. Дослідникам удалося скоригувати проходження шляху в межах Чернігівської обл. і замінити літописний Прилук (запропонований Б.О. Рибаківим) на городище Монастирище, розташоване на території Ічнянського району на 30 км північніше Прилук [20]. При цьому шлях вийшов на вододіл і оминув густу сітку природних ярів, розташованих на схід від Прилук. Таким чином, транс'європейська дорога проходила за 30 км південніше сучасного Ніжина.

Час, коли був заритий Ніжинський скарб, можна назвати неспокійними. В першій третині XI ст. відбулася спроба підкорення залишків сіверянського населення у верхів'ях Сейму та Сули, що фіксується горілими шарами загибелі сіверянських городищ і відтоком населення у верхів'я Десни [21]. Таким чином, зник живий щит між кордонами Русі та кочівниками [22], що призвело до появи окремих груп кочівників навіть під стінами Києва та Білгорода.

Вірогідно, новостворені монети перевозилися з Києва у Волзьку Булгарію вищезазначеним транс'європейським шляхом, але внаслідок нападу опинилися замість Булгарії на поселенні між р. Остер та болотом Смолянка. Ймовірно, це була спроба зберегти князівське срібло під час небезпеки, але після нападу відкопувати скарб було вже нікому.

Яким же чином срібло перемістилося з торної дороги в районі с. Монастирище до північної околиці Ніжина? За розташуванням пам'яток простежується відгалуження шляху Київ–Булгар на Чернігів. І саме в бік Чернігова під час нападу і відступали члени київського каравану (можливо, у складі каравану перебувало князівське посольство). Дорога на Чернігів виходила на місце існування літописного Уненежа (північно-східна околиця Ніжина – ур. Узруй-Комуна). Подорожуючим після перетину р. Остер не вдалося потрапити на дорогу до Чернігова вони були притиснуті до болота Смолянка і, втративши можливість відступу, закопали срібло.

Низка дослідників вважає, що крім сухопутного шляху на Булгар, існував і шлях р. Остер, який також виходив до середньої течії р. Ромен [23]. Функціонування сухопутного шляху описане в спільній монографії О.П. Моці та А.Х. Халікова – данні зібрані за поховальними пам'ятками таких вузлових пунктів розташованих на шляху, як Липове (Чернігівська обл.), Зелений Гай (Сумська обл.) [24], Горналь і Гочево (Курська обл., Російська Федерація). Датування найбільш ранніх давньоруських курганів указує на формування та функціонування шляху вже наприкінці X ст. [25]. Ймовірно, формування шляху Київ–Булгар і його часткового дублера – водного шляху р. Остер і призвело до появи перших поселень на берегах річки саме наприкінці X ст.

Наступний етап заселення басейну пов'язаний із сільськогосподарським освоєнням певних категорій ґрунтів, розташованих у басейні р. Остер. Освоювалися легкі для обробки ґрунти, що було зумовлене розвитком знарядь праці [26]. Ці ґрунти давали непогані врожаї й не вимагали значних зусиль для їх обробки. Аналіз, зроблений на матеріалах поселень Задесення, дозволяє визначити типи ґрунтів, що заселялися в першу чергу. Це дерново-підзолисті супіщані і легкосуглинкові ґрунти (30 % від родючості полтавського чорнозему), ясно-сірі та сірі лісові ґрунти (40 % родючості). Лучні ґрунти (50–70 %) та дерново-підзолисті піщані ґрунти (менше 30 % родючості) – заселялися, як правило, на кордонах із двома першими типами ґрунтів [27]. Такі ґрунти характерні для західної частини басейну р. Остер, оскільки приблизно через міста Бобровицю, Ніжин і Конотоп проходить межа полісся та лісостепу. Русь виникла в зоні полісся, набирала сил і вдосконалювала орні знаряддя праці саме на лісових галявинах, і лише згодом, наприкінці XI–XII ст. почала освоювати лісостепові вододільні ділянки з важкими за механічним складом, але більш врожайні чорноземи лісостепові та чорноземи опідзолені [28]. Окремі ділянки чорноземів важкого механічного складу (досить часто ще й засолені) залишалися нерозораними до XVIII ст. Наприклад, Біловезький степок ще в XVII ст. використовувався для випасу гетьманських коней.

Виникнення поселень формувало сітку торгових шляхів, серед яких можна перерахувати шлях із Чернігова на Всеволож, Біловежу, Липове; шлях уздовж північного берега р. Остер, дорога Чернігів–Ковчин–Уненеж–Монастирище, дорога Нежатин–Носів на Руді–Козари–Остер, дорога Носів на Руді–Мрин–Олишівку тощо.

Досить пізні (за феодальної роздробленості) порівняно з правим берегом Десни виникнення поселень на території Задесення дозволяє висловити припущення про активне втручання князівської влади в процеси залюднення басейну р. Остер. Але процес поширення сіл, поява яких зумовлена типом ґрунтів, наявністю людських ресурсів і ступенем безпеки відрізняється від процесу появи городищ, на який значною мірою впливала політична ситуація та необхідність забезпечення кордонів князівства, безпеки доріг тощо.

Необхідність укріплення кордонів виникла вже за князя Володимира Святого, який почав ставити фортеці вздовж річок, серед яких, зокрема, згадана і р. Остер. Ще не знайдені й не досліджені укріплення городищ кінця X ст., які б розташовувалися на берегах р. Остер. Можна лише припустити, що перше городище на р. Остер існувало не на місці, де пізніше виник Городець Остерський, а на останці посеред заплави на північний схід від Городця.

Городища на берегах річки чисельні, що вказує на стратегічний характер цього рубежу оборони Давньоруської держави [29]. Річка Остер на значній ділянці її течії має широку заболочену, малопрхідну заплаву. Є лише кілька ділянок, де, можливо, знаходилися броди. Накладання курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на карту ґрунтів указує на тривалий час формування певних ландшафтів і досить сталі природні особливості зазначеної території. Так, місця перетину заплави р. Остер III–I тис. до н.е. та XI–XIII ст. н.е. співпадають: витоки р. Остер, ділянка біля с. Івангород і біля Ніжина [30]. У першу чергу – це витоки річки в районі с. Біловежі Другі Бахмацького району. Заплава річки досить широка, але має невелике підвищення (острів у давнину), на якому й була збудована літописна Біловежа [31].

Наступна ділянка заплави, що дозволяє форсувати русло, розташована в районі с. Івангород Ічнянського району, де на правому березі р. Остер виникло давньоруське городище з посадом.

Третя ділянка перетину лежить від с. Крути до північно-східної околиці Ніжина. Вона була захищена збудованим на острові посеред заплави невеликим городищем, яке в літературі ототожнюється з літописним Уненежем (1147 р.) [32]. На захід від попереднього на великому, але невисокому підвищенні в заплаві р. Остер, виникають укріплення літописного Нежatina [33].

Невелике городище, розташоване на правому березі, фіксує четвертий брід, що знаходився на території с. Мрин Носівського району [34]. На захід від Мрина заплава сильно заболочена і невеликий уклін з'являється лише біля с. Козари Носівського району. Річка на невеликій ділянці стає досить вузькою і її береги мають висоту аж до 4 м. Наприкінці XI ст. ця ділянка закривається невеликим мисовим городищем, біля якого формується посад площею до 15 га [35].

З району Козельця і до гирла річки її береги піднімаються і заплава значно звужується. На території самого Козельця існують давньоруські пам'ятки, одна з яких, на думку І.І. Єдомахи, може бути городищем. До городищ відносять і поселення, розташоване на лівому березі річки, на високому (3–4 м) мисі біля с. Кошани, але укріплення на цьому місці нині не фіксуються.

На мисі, утвореному правим берегом р. Остер і краєм корінної тераси р. Десни, в 1098 р. будується Городець Остерський, навколо якого до подій середини XIII ст. виникає ще три ділянки посадської забудови, укріплені потужними валами та ровами, загальна площа пам'ятки сягає 70 га [36].

У верхній течії р. Остер городища розташовані на островах посеред заплави та краю правого берега. Починаючи з городища літописного Нежatina укріплення з'являються й на лівому березі Остра. Напевно, поява городищ була зумовлена необхідністю укріплення кордонів Чернігівської землі (від витоків до Уненежа) й забезпеченням внутрішніх територій Переяславського князівства (від Нежatina до гирла) [37]. Найбільш ранні городища (крім, можливо, городища на території сучасного м. Остер)

виникають наприкінці XI ст. у зв'язку з рішеннями Любецького з'їзду князів. Згодом оборонний рубіж міг підсилюватися новими городищами, які одночасно перекривали місця бродів і ставали центрами освоєння території.

У найгірших (з точки зору розвитку аграрних технологій давньоруського часу) умовах знаходилося городище Біловежа, але воно заселяється вихідцями зі степів Дону [38], які мали певні навички та знаряддя для обробки важких ґрунтів лісостепу. На заселення басейну р. Остер у давньоруський час впливали як політичні, так і економічні чинники. Значною мірою освоєння території було обумовлене розвитком сільськогосподарських знарядь та наявністю людських ресурсів. Вирішення цих питань за нагальної потреби оборони території князівств значною мірою залежало від їхніх господарів – чернігівських і переяславських князів. Зростання чисельності населення впливало з певних демографічних закономірностей і доповнювалося прибулим із інших територій населенням. Це могли бути втікачі з донської Білої Вежі чи бранці. Крім того, на території князівств осідали вихідці зі степу, наприклад, хазари, оселені в городищі на місці сучасного с. Козари Носівського району.

Таким чином, заселення території відбувалося за рахунок природного приросту та різноманітних міграцій як давньоруського, так і іноетнічного населення.

Роль князівської влади полягала у виділенні людських і матеріальних ресурсів всього князівства для побудови городищ Остерської лінії. Наслідки дій князівської влади щодо заселення території й осадженню сіл простежити без археологічних розкопок неможливо, але, швидше за все, у виділенні ділянок під заснування нових поселень князівська адміністрація брала активну участь, зважаючи на різноманітні потреби функціонування князівства – забезпечення гарнізонів харчами, убезпечення торгових шляхів тощо.

Окремо слід звернути увагу на давньоруські пам'ятки, виявлені в районі сучасного Ніжина. Літописний Уненеж розташований на північно-східній околиці Ніжина, має невелике городище, що займає східну ділянку підвищення, розташованого посередині заплави р. Остер. Із західного його боку на підвищенні є ділянка посаду [39]. Друга ділянка розташована з півночі від старого русла річки на її правому березі. Матеріали XI–XIII ст. виявлені й на лівому березі р. Остер (поселення “Птахофабрика-1”). Таке розташування пам'яток указує на наявність дороги з напрямками на Прилуки та Чернігів, що перетинала русло річки саме в цьому районі. В розкопі на посаді знайдено уламок залізного вушка з подвійними кільцями від мідного котла, зробленого в Середній Азії, який потрапив до Уненежа через Волзьку Булгарію [40]. Ця знахідка прямо вказує на відгалуження шляху Київ–Булгар, що проходило через Уненеж на Чернігів.

Залишки літописного Нежатино виникли на невисокому підвищенні між двома руслами Остра (перше перетворене на канал, друге проходило вздовж вул. Московської й гарно фіксується в західній частині Ніжина південніше забудови). Сучасне підвищення рельєфу в центрі міста – це результат багатовікових відкладень культурного шару. Давньоруські матеріали можна виявити в центрі міста у межах фортеці та замку XVII–XVIII ст. На нашу думку, такий збіг – не випадковість. Ймовірно, Нежатин середини XIII ст. і мав таку величезну укріплену площу (дитинець з окольним градом). Поселення, що знаходилося в найбільш безпечній частині Переяславського князівства, можливо було другим за площею після столиці князівства містом на його території. Такий економічний розквіт обумовлювався безпекою існування та найкращими для обробки ґрунтами в окрузі міста, що були основою господарства будь-якого середньовічного міста [41].

Розвідками навколо Уненежа та Нежатина відкриті поселення округ цих міст, які також вказують на економічне процвітання їхніх центрів до подій середини XIII ст. Під час монгольського погрому, маркованого шарами пожеж і похованням кіннотника (на південній околиці сучасного Ніжина) була знищена значну кількість населення і для XIII–XIV ст. фіксуються лише 2 невеликих села. Ймовірно, незначна кількість мешканців уціліла й на території зруйнованого Нежатина. На прикладі гарно обстеженого району Ніжина можна уявити масштаби погрому, якого зазнало населення басейну р. Остер під час монгольської навали. Тому подальші відомості про “темні” часи обмежуються лише кількома документами вже більш пізнього часу.

Таким чином, басейн р. Остер у давньоруський час починає заселятися наприкінці X ст. В XI ст. активно залюднюється його західна частина, що знаходиться в зоні полісся. Дещо пізніше освоюються ділянки лісостепу. Фіксується активна роль князів у побудові городищ, не можна виключати також регулюючу роль князівських адміністрацій у процесі залюднення краю. Можна простежити запрошення й осадження на землю давньоруського (як вільного, так і бранців військових полонів), а також іноетнічного населення з метою захисту кордонів князівств і створення нових сіл та міст на території домену чернігівських князів [42].

Джерела та література

1. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К.: Українська Радянська Енциклопедія імені М.П. Бажана, 1990. – С. 584.
2. *Сытый Ю.Н.* Исследование А.Ф. Шафонского и Черниговское Задесенье // *Минуле Сосниці та її околиць.* – Чернігів: Сіверянська думка, 1990. – С. 36–37.
3. *Сытый Ю.Н.* К изучению сельских поселений Задесенья // *Проблемы археологии Сумщины.* Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 93–94.
4. *Ситий Ю.М.* Чернігівське Задесення: підсумки і перспективи археологічних досліджень // *Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю ЧДП ім. Т.Г.Шевченка.* – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 16–18.
5. *Сытый Ю.Н.* К истории изучения Черниговского Задесенья // *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.”* (Чернигов, 26–28 сентября 1988 г.) – К.: Наукова думка, 1990. – С. 62–66.
6. *Морозов О.* Археологічні пам’ятки Ніжина та околиць (за матеріалами досліджень Ніжинського краєзнавчого музею) // *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4.* – 2009. – Вип. 4–5 (7–8). – С. 5–23.
7. *Кедун І., Москаленко О.* Уточнення історичної топографії Ніжина за матеріалами археологічних досліджень // *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4.* – 2007. – Вип. 4–5 (7–8). – С. 119–121.
8. *Дмитренко Н.* Археологічна виставка Ніжинського краєзнавчого музею // *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6.* – 2009. – Вип. 8. – С. 187–190.
9. *Григорьев А.В.* Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула: Гриф и К°, 2000. – С. 163–223.
10. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003, – С. 45–47.
11. *Ситий Ю.М.* Археологічні старожитності Батурина та його околиць // *Слав’яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19–20 січня 1995 р., м. Чернігів).* – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 83–84.
12. *Ситий Ю.М.* Поселення X–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // *Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX–XIII ст.”*, Чернігів, 15–18 травня 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 91–95.
13. *Григорьев А.В.* О роменской культуре в Среднем Подесенье // *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* – К.: Наукова думка, 1988. – С. 65–74.

14. *Сытый Ю.Н.* Поселення Х–XIV вв. северо-западного участка Черниговского Задесенья // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (15–18 мая 1990 г.) – Чернигов: Десна, 1990. – С. 125–127.
15. Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С. 154.
16. *Казаков А.Л., Гребін П.М., Потапов О.В.* Нові дослідження Остерського Городця // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 89.
17. Лаврентьевская и Суздальская летописи по академическому списку // Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – М.: Восточная литература, 1962. – С. 303.
18. *Ситий Ю.М.* До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненежа // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – Ніжин, 2005. – Вип. 1 (4). – С. 7–12.
19. *Сотникова М.П., Спаский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков. – Л.: Искусство, 1983. – С. 19–30.
20. *Моця О.П., Халіков А.Х.* Булгар – Київ. Шляхи – зв’язки – долі. – К.: Редакційно-видавничий центр Інститута археології НАН України, 1997. – С. 88–134.
21. *Григорьев А.В.* Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тыс. н. э. – Тула: ЗАО “Репроникс”, 2005. – С. 143–172.
22. *Коваленко В.* Сновськ і “Сновська тисяча” // містечко над Сновом: Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 61–63.
23. *Коваленко В.П., Сытый Ю.Н.* Черниговское ответвление пути Киев-Булгар // Археологическое изучение микрорегионов: итоги и перспективы: (Тезисы докладов научной конференции). – Воронеж: Воронежский пединститут, 1990. – С. 42–44.
24. *Покас П.М., Осадчий С.М., Приймак В.В.* Зелений Гай-1. – Полтава: ТОВ “Фирма “Техсервис”, 2007. – С. 16–27.
25. *Моця О.П., Халіков А.Х.* Булгар – Київ. Шляхи – зв’язки – долі. – К.: Редакційно-видавничий центр Інститута археології НАН України, 1997. – С. 88–134.
26. Природа Украинской ССР. Почвы / Вернандер Н.Б., Гоголев И.Н., Ковалишин Д.И. и др. – К.: Наукова думка 1986. – С. 73–102.
27. *Ситий Ю.М.* Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) // Україна і Росія в панорамах століть. Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Яценюхіна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 38–50.
28. *Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* До питань про закономірності розміщення поселенських структур X – середини XIII ст. у Південній Русі // Проблеми ранньослов’янської і давньоруської археології Посем’я. – Білопілля, 1994. – С. 43–45.
29. *Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* Чернігово-Переяславський кордон в XI–XIII ст. // Тези Всеукраїнської наукової конференції “Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури”. – Переяслав-Хмельницький, 1992. – С. 17–19.
30. *Ситий Ю.М.* Розташування курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на території Чернігівщини // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Чернігів: Чернігівський ЦНТІ, 2009. – Вип. 11. – С. 180–182.
31. *Ситий Ю.М.* Відкриття літописної Білої Вежі // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 98–99.
32. *Сытый Ю.Н.* Летописный Уненеж // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар. Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 76–77.
33. *Сытый Ю.Н.* Отчет об охранных археологических работах 1990 г. в г. Нежине и на Черниговском Задесенье // Науковий архів Інститут археології НАН України, № 1990/237, с. 1–30.
34. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1972. – С. 515.
35. *Коваленко В.П., Ситий Ю.М.* “Свої погані”, або Чернігівські ковуї // Чернігівщина Incognita. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2004. – С. 37–43.
36. *Казаков А.Л.* Остерський Городець (етапи формування міста) // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 91–93.

37. *Сытый Ю.Н.* Городища Черниговского Задесенья // Первая Гомельская областная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов. – Гомель, 1989. – С. 89–90.
38. *Коваленко В.П., Сытый Ю.Н.* Летописная Белавежа (к вопросу о локализации) // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж: Воронежский пединститут, 1991. – С. 59–66.
39. *Ситий Ю.М.* Давньоруські пам'ятки правого берега р. Остер в районі Ніжина // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів: Сіверянська думка, 1991. – С. 6–8.
40. *Коваленко В.П., Сытый Ю.Н.* Торгово-экономические взаимосвязи Чернигово-Северской земли с Волжской Булгарией в IX–XIII вв. // Путь из Булгара в Киев. – Казань, 1992. – С. 54–68.
41. *Сытый Ю.Н.* Отчет об археологических работах 1989 г. на Черниговском Задесенье // Науковий архів Інститут археології НАН України, № 1989/137, с. 1–39.
42. *Сытый Ю.Н.* Черниговское Задесенье в составе вотчины черниговских князей (к постановке проблемы) // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.”. Тезисы докладов. – Чернигов: Десна, 1988. – С. 34–36.

***Ситий Ю.М.* Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер**

У статті розглядаються питання залюднення басейну р. Остер у давньоруській час – виникнення городищ, селищ, поширення торгових шляхів тощо. Вказується місце пам'яток середньої течії р. Остер та роль князівської влади в цьому процесі.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, р. Остер, давньоруський час, городище.

***Сытый Ю.Н.* Древнерусские памятники бассейна р. Остер**

В статье рассматриваются вопросы, связанные с заселением бассейна р. Остер в древнерусское время. Появление городищ, селищ, формирование торговых путей. Особое внимание уделяется памятникам среднего течения р. Остер и роли княжеской власти в процессе заселения региона.

Ключевые слова: археологический памятник, р. Остер, древнерусское время, городище.

***Sytyu Yu.N.* Sights of the Kiev-Russ period of the basing of the Oster river**

The article discusses the issue of settling the basin of the Oster river in the Kiev-Russ period; settlements, towns and trade routes appearance and development. To the sights of the middle flow of the Oster river author devote special attention; moreover, identify the role of princely power in the process of the region inhabitance.

Key words: archaeological monument, Oster river, Kyiv-Russ times, old settlement.